

ГОРШКОПОДІБНИЙ ПОСУД: ЕТНОКУЛЬТУРНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ

Серед багатьох різновидів гончарного посуду горщик є формою, що кількісно переважає в усіх керамічних комплексах як в Україні, так і поза її межами. Це посудина закритого типу (діаметр вінець менший від діаметра «пука»), яку пов'язують із найдавнішим посудом. Попри свою простоту та різноманітності використання цей виріб посідає важливе місце у народній культурі. Горщики для побутово-господарчого застосування зазвичай прості, неполив'яні, оццядно декоровані. Відомі й святкові, оздоблені поліхромними розписами варіанти. Горщик є своєрідним символом усього гончарного мистецтва, не тільки українського, а й інших народів.

На теренах України горщиками користуються ще з епохи неоліту [5, 598]. Від того часу вони не виходять з ужитку, і форма цих виробів не зазнала істотних змін. Як відомо, у народному гончарстві форма посудини значною мірою залежить від її призначення. В Україні горщики використовували для приготування і зберігання їжі, отже їх форма узгоджується з облаштуванням відкритого чи закритого типу вогнища, коли посудина обігривається полум'ям з усіх боків. Тому у всіх регіонах України горщик має округлу форму, що зовні нагадує пригоршні: масивний випуклий тулуб, прямі або відігнуті назовні чітко виділені вінця, порівняно невелике дно та отвір з покриткою. У верхній частині горщика, поєднуючи плічка та вінця, кріпились вушка, вони допомагали при повертанні і вийманні посудини з вогню.

Посуд такого ж призначення і схожої форми поширений у багатьох європейських народів з однаковим напрямком господарства, опалювальною системою та аналогічною технікою виготовлення.

Найбільш архаїчною формою для української території є неолітичний гостроденцевий горщик з майже нерозчленованим профілем і без вушок (очевидно, його закопували в ґрунт або пісок). Така форма характерна для сурсько-дніпровської [7, 108] та дніпро-донецької [18, 121] культур.

У буго-дністровській кераміці (VI – поч. IV тис. до н. е.) під впливом форм посуду середземноморсько-балканського походження [6, 87] у формах горщиків з'являється плоскоденцевість. Вона зустрічається й у дніпро-донецькому посуді, але набагато рідше. Плоскоденцевість — характерна ознака кераміки південних землеробсько-скотарських культур, тоді як у мисливсько-рибальських культурах переважно поширений гостроденцевий посуд. Плоскоденцевий горшкоподібний посуд у неоліті зустрічається також у лінійно-стрічкової кераміці як на землях України, так і на значній території Європи [11, 96]: у Франції, Бельгії, Австрії, Угорщині, Німеччині, Чехії, Словаччині, Польщі, Румунії та Молдові.

У Трипільській кераміці горщики мають розвинену форму: плоскоденцеву, з високими плічками та кульову з вираженою шийкою або помітно відігнутими вінцями, що відповідають формам української народної кераміки [17, 50].

У скіфський період (друга пол. VII–III ст. до н. е.) зустрічаються горщики округлого профілю, конічно звужені донизу, з виділеною невисокою шийкою, що пов'язують з гальштатськими впливами [20, 208].

У кераміці греків та римлян гончарні горшкоподібні вироби не посідали провідного місця. Кухонні горщики мали розвинений профіль з опуклим тулубом та чітко виділеними вінцями, плоскоденцеві або на кільцевому денці. Горщики для варіння їжі встановлювались на спеціальних підставках [17, 50]. Найближчі з відомих нам древніх паралелей сучасних горшкоподібних виробів зустрічаються в зарубинецькій, гончарній черняхівській та кельтській кераміці [17, 50]. Це стрункі й більш приземкуваті посудини з опуклими боками та майже циліндричними короткими вінцями. Така форма, лише дещо видозмінена, збереглася після переходу від відкритого до закритого вогнища — печі.

У давньоруський період основною формою глиняного посуду був стрункий видовжений горщик із злегка завуженим горлом і розхиленими вінцями. Орнамент здебільшого ритований з прямолінійних і хвилястих ліній, іноді штампований, як пережиток із ранньослов'янських часів [13, 13].

У післямонгольський період XII–XIV ст. в Україні горщики були димленими і оздоблювалися ритованими смужками і кривульками [13, 43].

З XV ст. вінця горщиків набувають складної конфігурації, підсилюються, утворюючи пластичне завершення форми.

Для XVI–XVIII ст. характерні горщики із ширшим денцем, їх висота дорівнює ширині або дещо перевищує її. Схожі посудини датовані цим часом відомі на землях Польщі [3, 20] та Словаччини [23, 12].

У середині XIX – на поч. XX ст. українське житло не знало відкритого вогнища, характерного для житла південних [4, 18] та західних слов'ян [24, 702], зокрема, для північно-західних районів Польщі [21, 22]. В Україні у цей час побутувала вариста піч, тобто кухонне вогнище з видовженою камерою, і прилаштовувати туди горщик, тримаючи його за вінця, стало незручно. Тому шийку почали робити прямою або заокругленою, пристосовуючи її до рогача. Згодом, для того, щоб користуватися одним рогачем для горщиків різних розмірів, їх стали брати рогачем під тулуб, а самі посудини робили з опуклішими боками, тоді як конструкція горловини і вінця спростилася. Вироби змінюють свої обриси і залежно від величини. Так, у великих посудинах «пук» менший від їх висоти, а дно майже рівне верхові. У менших — «пук» більший від висоти, а отвір від дна. У більших горщиках найширше місце припадає вище від середини виробу, в менших — посередині. До великих горщиків, як правило, робили два вуха, до менших — одне.

Під впливом різних чинників історичного, соціально-економічного характеру, місцевих традицій та вимог функціонального призначення в українській кераміці XIX–XX ст. з'явилась низка специфічних локальних особливостей у формуванні обрисів виробів за рахунок незначних змін характеру

конструювання тулуба, вінець і денця, кріплення вушок тощо. Так, наприклад, у волинських горщиків спостерігаємо більшу округлість і приземкуватість тулуба порівняно із більш вираженими пропорціями виробів з інших регіонів. Ця ж особливість властива і для Київського й Житомирського Полісся [1, 216-217], а також для Південної Білорусі [10, 66].

Конічність низу тулуба і дуже коротка шийка вирізняють з-поміж інших горшкоподібні посудини Наддніпрянщини [8, 131], Подніпров'я [9, 151], Слобожанщини [15, 12] та Росії [12, 32], тоді як подільські горщики мають м'які, плавні й округлі переходи форм.

Яйцеподібний тулуб властивий для горщиків Прикарпаття, Гуцульщини і Польщі водночас, однак у українських виробів не так сильно завужене денце.

Можна прослідкувати певний зв'язок між конфігурацією горшкоподібного начиння Буковини та стрімким силуетом молдовських [19, 18] і румунських [22, 22] виробів, покати плічка яких плавним вигином переходять у стінки посуду. Деякі інші, в міру опуклі в нижній частині тулуба горщики поширені у Болгарії — їх найхарактернішою рисою є досить вузька і висока горловина [2, 153].

Специфічний силует, що має тенденцію до різкого звуження у нижній частині і дно вужче, ніж отвір, притаманні для чеських [16, 20], словацьких [23, 53] та угорських [25, 70] горщиків.

Отже, як український горщик має дві форми: опуклу (бочкоподібну) або конічну, завужену донизу (вазоподібну), тоді як зарубіжні горшкоподібні вироби більш тяжіють до яйцеподібного або вазоподібного обрису тулуба. Найбільш близькими до українських горщиків є польські, білоруські та російські вироби, а також частково словацькі, чеські та болгарські, що найкраще зберегли традиції ранньослов'янських культур.

Окрім ідентичних формотворчих ознак помітною є спільність термінології — українською „горщик”, „горнець”, російською „горшок”, білоруською „гарнец”, польською „garnek”, чеською „hrnc” тощо.

«Універсальна» назва горщика має багато різних відмін: у

залежності від застосування, горщики називали «кашниками», кулешінниками», «борщівниками», «золінниками», «підворотнями», а, в залежності від форми, — «стовбунами», «плоскунами», «чавунцями», «баняками», «казанами» тощо. Кожна назва точно означає функціональне призначення і окреслює обриси форми, наприклад, «баняками» або «казанами» називали вироби кулястої опуклої конфігурації з широкою горловиною, низенькими вінцями і двома вухами по боках. Особливо виділяються так звані «оказійні» горщики великих розмірів, в яких готували їжу на весілля, хрестини, храмове свято, похорон тощо. Начиння подібної форми, розмірів і призначення мають місце в керамічних комплексах інших слов'янських народів — поляків, чехів, словаків.

Окрему групу становлять горщики-близнята («двійнята», «трійнята», «чвірнята», «зрослета», «дзвинята»), що є досить складними творами гончарства. Це два або більше невеликих горщика, з'єднаних між собою у двох місцях: у найширшій частині корпусу — за допомогою планок і під вінцями — ручкою-кільцем. Зверху близнята накривали фігурною дерев'яною накривачкою із прорізом для ручки. Аналогічні вироби зустрічаються у білоруській, польській, румунській кераміці. Час виникнення і походження даного посуду точно не визначено, однак здвоєні посудини відомі в Україні ще з часів Трипілля, де вони, очевидно, мали ритуальне призначення. Цілком можливо, що близнят використовували не лише для носіння їжі в поле, а й як спеціальний посуд для освячування декількох страв на Великдень.

Спільні та відмінні риси українських і зарубіжних горшкоподібних посудин прослідковуються і в декорі цих виробів.

Оскільки у горщиків було побутово-господарче застосування, то посудини такого типу призначення у всіх народів або зовсім не декорували, або оздоблювали досить скупо — гравіруванням, штампуванням, опискою, лискуванням, рідше — підполивним розписом.

Горшкоподібні вироби звичайно зберігали на підлозі чи низьких лавах, тож найкращі візерунки розміщували у верхній

частині тулуба, найчастіше під вінцями. Зазначимо, що однакова техніка декорування у гончарстві, як правило, завжди дає подібні візерунки. Так, наприклад, користування кварцевим камінцем створює подібність декоративних зображень на поверхні глиняних виробів із різних місцевостей; техніка розпису на гончарному крузі так само не забезпечує широкого діапазону орнаментальних рішень — зазвичай це ритмічно розміщені горизонтальні або хвилясті смуги на плічках чи вінцях посудини тощо. Отже, спільність у формах і у декорі гончарних виробів різних народів значною мірою зумовлюється використанням однієї й тієї ж технології виготовлення.

Найдавнішим і найбільш розповсюдженим в українській кераміці є геометричний візерунок. Різноманітні геометричні композиції складаються із декількох елементів. Це прямі і хвилясті смуги, зигзаг, меандр, розтягнута спіраль, риски, цятки, еліпси, кола, сітка тощо. Аналогічні елементи зустрічаємо у поляків, білорусів, словаків, болгар. Так, наприклад, мотив із зчеплених між собою еліпсів зустрічається в українському, польському та болгарському гончарстві. Майже повсюдно у європейському керамічному комплексі (і не тільки) зустрічається мотив сітки, однак, найбільш поширений він у Волинській, Житомирській і Полтавській областях в Україні, а також у Білорусі (Гродненська обл.), Чехії (Богемія та Моравія) та, особливо, у Словаччині.

Узор лінійно-хвилястого типу, дуже характерний для періоду Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, у певних виявах зберігся на українських горщиках нашого часу. Юрій Лащук вважає, що цю систему орнаментування запозичили від українців й інші народи, так, наприклад, угорські гончарі називають їх „*orosz díszítés*” (руський орнамент) [14, 47].

Рослинні візерунки менше розповсюджені в українському гончарстві, ніж в угорській кераміці. Якщо геометричні рисунки виконуються практично усіма техніками, відомими українським гончарям, то рослинні узори наносять здебільшого розписом, рідше гравіруванням і лощенням. Рослинні узори схематичні й абстрактні. Поширені мотиви листків, галузок з

листям і квітами, вазонів тощо.

Рідкісними на українських горщиках є орноморфні, зооморфні та антропоморфні зображення. Такі малюнки на горщикоподібному посуді виконували Павлина Цвілик (м. Косів Івано-Франківської обл.), Василь Шостопапець (м. Сокаль Львівської обл.), Олександра Пиріжок (с. Адамівка Хмельницької обл.). Подібні зображення птаха, що сидить на гілці, роботи Василя Шостопальця зустрічаються на посудинах Стефана Конопчинського із с. Болімув Лодзинського воєводства (Польща), а також на словацьких виробах.

Порівнюючи український горщикоподібний посуд різних регіонів України, а також інших земель, неважко помітити, що він дещо різниться між собою обрисами форм і оздобленням, проте найхарактерніші риси загалом однакові: це опукла конфігурація тулуба і переважаючий геометричний декор. Спорідненість ознак особливо властива для кераміки суміжних областей України та сусідніх з нею країн. Це пояснюється не лише спільною історією відповідних територій і їхніми культурними взаємозв'язками, а й використанням схожої технології.

Характерно, що горщик існував на землях України у різних культурах з часів неоліту, а виводити його форму можна, найвірогідніше, від зарубинецької та черняхівської кераміки із незначними античними та кельтськими впливами. Порівняно з іншими різновидами гончарного посуду горщик дуже добре зберіг свою первісну форму. Це свідчить про традиційну самобутність українського горщика, який має спільні риси із керамічним комплексом інших європейських територій.

1. *Боренько Н.* Виникнення, побутування та загибель гончарних осередків на Київському Поліссі: релікти чи історична пам'ять // Українська керамологія.— 2002.— Кн.2.
2. *Вакарелски Х.* Болгарское народное искусство.— София, 1969.
3. *Ганцкая О.А.* Народное искусство Польши.— Москва, 1970.
4. *Георгиева-Стойкова.* Огнището в български бит.— София, 1956.
5. *Городцов В.А.* Древнерусская доисторическая керамика. Труды XI археологического съезда.— Москва, 1901.— Т.1.
6. *Даниленко В.М.* Буго-дністрівська культура // Археологія Української РСР.— Київ, 1971.— Т.1.
7. *Даниленко В.М.* Сурьсько дніпровська культура // Археологія Української

- РСР.— Київ, 1971. — Т.1.
8. Данченко Л.С. Народна кераміка Наддніпрянщини.— Київ, 1969.
 9. Данченко Л.С. Народна кераміка Середнього Подніпров'я.— Київ, 1969.
 10. Елатомцева Е. Художественная керамика Советской Белоруссии.— Минск, 1966.
 11. Захарчук Ю.М. Пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки // Археологія Української РСР.— Київ, 1971.— Т.1.
 12. Зеленин Д.К. Об исторической общности культуры русского и украинского народов // Советская этнография.— 1940.— № 3.
 13. Лащук Ю.П. Декоративно-прикладне мистецтво на території України в період первіснообщинного ладу і Древньої Русі. Кераміка // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва.— Львів, 1969.
 14. Лащук Ю.П. Закарпатська народна кераміка.— Ужгород, 1960.
 15. Метика Л. Гончарство Слобожанщини в другій половині XIX – першій половині XX ст.— Автореф. дисертації кандид. іст. наук.— Київ, 2006.
 16. Народна грнчарніја у Чехословачкој. — Београд, 1967.
 17. Романець Т.А. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки.— Київ, 1996.
 18. Телегін Д.Я. Дніпро-донецька культура // Археологія Української РСР.— Київ, 1971.— Т.1.
 19. Хьнку И.Г. Молдавская народная керамика.— Кишинёв, 1969.
 20. Чмихов М.О. Населення епохи раннього залізного віку // Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков Т.І. Археологія та стародавня історія України.— Київ, 1992.
 21. Kwaśniewski K. Paleniska i piece w polskim budownictwie ludowym.— Wrocław, 1963.
 22. L'art populaire en Roumanie.— Bucaresti, 1964.
 23. Plickova E. Pozdišovske hñčirstvo.— Bratislava, 1959.
 24. Reinfuss R. Tradycja otwartego paleniska w małopolskim budownictwie ludowym.— Lud, 1954.— Т.41.
 25. Szabadfalvi József. Hungarian Black Pottery.— Budapest, 1987.

Romana Motyl

Ph.D. in the History of Arts

The Ethnology Institute, UNAS

Pot-shaped Ceramic Kitchenware: Some Ethnocultural Correlations

The article brings complex comparative analytical study in Ukrainian and foreign types of pottery kitchenware with throwing light upon common and different features in forms and decorations of artefacts as well as with definitions of most characteristic notions that underline originality and nature of Ukrainian ceramics in the context of All-European culture.